

ABSTRACT

A dolgozat célja az újkorban (17. század végétől, 18. század kezdetétől) az iparosodás koráig (azaz a 19. század közepéig) a Magyarországon élő zsidóság történelmének eddig nyitott kérdéseinek a demográfia- gazdaságtörténet területén való vizsgálata illetve az abban meghatározott szerepet játszó faktorok nyomon követése. Mindezt úgy végrehajtva, hogy az eddig elfogadott kutatási módszerektől eltérően nem csupán bizonyos területekre, közösségekre és kiemelkedő személyekre koncentrálva, hanem egyfelől az ország zsidóságának egészének történelmét bemutatva, európai keretek közé emelve valamint régiónkénti elemzést biztosítva. Mindamellet esettanulmányon keresztül individuumok életét ábrázolva, úgy, hogy több generáción keresztüli irányvonalak rajzolódni ki. Az analízis a zsidóság történelmének három fő területére koncentrál: demográfia-, gazdaság- és kultúrtörténet bizonyos aspektusaira. E területeken a hosszabb távú elemzés országos és régiónkénti szinten próbálja a magyarországi környezetben bekövetkező irányvonalakat ábrázolni úgy, hogy egyfelől még nem vizsgált területeket ábrázol, másfelől a korszakra vonatkozóan általánosan elfogadott toposzokat értelmezi, avagy átértelmezi, tágabb kontextusba helyezi (így a földesúri terminus meghatározása, avagy annak a tézisnek a vizsgálata, amely a zsidóság körében zajló 19. századi kulturális háborúk gyökerét leegyszerűsítve a bevándorlók különböző származási helyére vezeti vissza).

A dolgozat első nagy egysége az újkori zsidóság demográfiatörténetének területeinek szentelődik. Az első fejezet a lélekszám alakulását vizsgálja. A zsidóság lélekszámának meghatározását azonban nem egyszerűsíthetjük le a rendelkezésre álló statisztikai adatok összegzésére országos szinten. Magyarországra a zsidóság újonnan vándorolt be, különböző irányokból és több hullámban, eltérő időpontokban. Önmagában fontos kérdés honnan érkeznek, hiszen a válasz szerint kezdetben (17. század vége/18. század elejétől) főként a Habsburg birodalom területéről, olyan országokból (Morávia, Bohémia), ahol a hithű katolikus uralkodóház lélekszámuk korlátozását sikeresen végrehajtotta. Ugyanekkor Magyarországon, amely szintén a Habsburg birodalom kötelékébe tartozott, a lélekszám alakulását ilyen korlátozások nem befolyásolták a vizsgált korszakunkban. A népességszám formálódásának vizsgálatánál az egykori származási hely mellett fontos kérdés meddig befolyásolta a kívülről történő migráció azt, azaz meddig meghatározó faktor? Az adatok szerint a külső migráció végig jellemzője marad a zsidó társadalomnak (ehhez a belső migráció is társul), azonban lélekszám-alakító hatása a 19. század húszas éveitől hanyatló tendenciát mutat. Az országos adatok mellett a régiónkénti elemzés rávilágított több

tényezőre: egyfelől a megtelepedés kezdetén a származási hely fontos faktor (mivel a letelepülők egykori lakóhelyeik közelében telepedtek le) és egyben a magyarországi célirányt is befolyásolja, illetve a tömegesebb bevándorlás forráshelyének változása az egyes régiókbeli lélekszám egymáshoz viszonyított arányát is megváltoztatja. (Így a 18. század kezdetén az ország nyugatabbi, míg a század közepétől a keletebbi régiók határmenti megyéi a bevándorlás elsőrendű célpontjai.) Másfelől azonban a további tényezőktől sem lehetett eltekinteni, amelyek szerepét a dolgozatban hangsúlyoztuk, így a belső vándorlást az egyes régiók között, illetve magának Magyarországnak a (gazdasági, jogi, kulturális) viszonyai, amelyek szintén hozzájárultak egy terület kedvelt avagy perifériálisnak tekintett letelepedési helyszínné válásához, és így a térség lélekszámának alakulásához.

A lélekszám vizsgálat teret engedett a zsidóság és a magyarországi lakosság általános adatainak az egybevetésére, bemutatva a különbségeket. Továbbá az egykori lakóhely és a magyarországi határokon belül élő zsidóság lélekszám alakulásának adatait. Rávilágítva arra a tényre, hogy Magyarországon a már említett moráviai és bohémiai korlátozások nem kaptak teret, illetve szisztematikusan bemutatva azt az utóbbi évtizedekben megalapozott tézist, amely kétségbe vonja, hogy a Galíciából érkező tömeges bevándorlás 1760 után egészen 1848-ig tart (sőt tovább él) és ez az, ami a magyarországi zsidóság lélekszámát felduzzasztja. Egyfelől ezt sem a források statisztikai adatai nem támasztják alá, másrészt az a tény, hogy Magyarország zsidó lakosainak a száma az 1780-as években mintegy fele a galíciaiának, míg az 1830-as évek közepére közel azonos a számuk, ez önmagában óvatosságra int. (Hiszen milyen népességszaporulattal kellene számolnunk, úgy hogy Galícia mind a saját, mind a magyarországi zsidó népesség számát kialakítja?)

A demográfia történet második fejezete a természetes szaporulat népességszám- alakító szerepével foglalkozik a magyarországi zsidóság életében. E fejezet alaptételeként a Hajnal-tézis vizsgálatát állítottuk középpontba. A Hajnal-tézis szerint kétféle családmódel létezett Európában: egy nyugati módel (magas házassági életkor, alacsony gyerekszám), illetve egy kelet-európai módel (alacsony házassági életkor mindkét nem körében, illetve magas gyermekszám). Európában a földrajzi határvonal Helsinkitől Triesztig szeli ketté Európát, azaz Magyarországot éppen két részre osztja, és kétféle módel létét feltételezi. Noha e tézist már az általános népesség tekintetében is érték kritikák, mégis érdemes megvizsgálnunk. Felmerül a kérdés mennyiben helytálló ez a zsidó családok esetében, hiszen az egykori lakóhelyeik családmódeljei látszólag megfelelnek ennek a módelnek? Ebből adódik a kérdés, vajon a magyarországi környezetben valóban létezett-e két módel, avagy csupán a korlátozások azok, amelyek egykori származási helyeiken befolyásolták a családmódelleket,

és Magyarországon egy egységes modell kialakulása következett be? A statisztikai adatokon nyugvó elemzés magában rejtette a vizsgálat problematikusságát, hiszen az összeírások egy adott pillanatban készültek, nem rögzítették a szülők életkorát, és csupán az adott pillanatban otthon tartózkodó gyermekek számát jegyezték fel. (Csak sejthető, hogy a szolga kategóriákba soroltak egy jelentős része a gyermek kategóriát gazdagíthatná.) Ennek következtében arra a megállapításra juthatunk a családok nagyságát illetően, hogy a tézis által meghatározott területek között nem találunk számottevő különbségeket (a kiscsaládos modell a jellemző), amely nem támasztotta alá a Hajnal-tézist. A vizsgálatot megpróbáltuk mélyíteni úgy, hogy olyan területeket vizsgáltunk, ahol a szülők életkora is rendelkezésünkre állt. Azonban a vizsgálat sem eredményezte a Hajnal- tézis kétféle modelljének igazolását Magyarországon.

Következő fejezetünk a migráció szerepére fókuszál. A migráció lélekszámformáló hatása egyértelmű a korszak folyamán. A 19. század második évtizedétől azonban fontosnak tartottuk kiemelni, hogy a bevándorlás létezik, de szerepét nem lehet leegyszerűsíteni a „galíciai tömeges” bevándorlás toposzára. A fejezet első alfejezete a zsidóság kívülről érkező bevándorlásának irányait, hullámain és idejét vetette vizsgálat alá. A külső bevándorlás két fő irányai -nyugati: Morávia és Bohémia; illetve keleti: Lengyelország és Galícia – mellett továbbiak is léteztek. A nyugati területekről érkező bevándorlás hangsúlyozódását az általánosan elfogadott nézet a 17. század végére és 18. század elejére teszi, azonban a rendelkezésünkre álló adatok igazolták, hogy a bevándorlás egészen 1848-ig létezik ebből az irányból, noha hullámokban (1740-es évek, 1770-es évek körül, majd később is). A bevándorlás háttereként egykori lakóhelyeiken a korlátozások (jogi, gazdasági) mellett a magyarországi viszonyok is indokul szolgálhattak, hiszen a bevándorlók vallomásai erről tanúskodtak (úgy tűnik minden magyarországi gazdasági elmaradottság ellenére). A keletebbi területekről érkező bevándorlás, a nyugatihoz hasonlóan az egész korszak folyamán zajlott, hasonlóképpen hullámokban. A bevándorlás felerősödése a 18. század második felétől a lengyelországi események, illetve II. József galíciai politikájának eredménye- azonban itt is feltételezhető a helyismeret miatt a magyarországi helyzet vonzereje. A már fentebb emlegetett toposzt érintően az 1848. évi összeírás adatai igen érdekes adatokat biztosítanak. Eszerint több morva és bohémiai bevándorló élt az országban, mint galíciai. Ez főként annak fényében igen figyelemreméltó, hogy az összeírás erősen hiányos a nyugatabbi régió tekintetében (tehát az elméletileg nyugati bevándorlók első számú területén). Még ha feltételezzük is, hogy nem feltétlenül mond mindenki igazat, a korábban említett népességszám-mutatók és ezen adatok erősen a tömeges bevándorlás ténye ellen mutatnak.

A külső bevándorlás mellett a korszak folyamán a belső vándorlás ténye mindenkoron meghatározó a zsidóság körében. Ennek szerepe több tekintetben is hangsúlyos: egyfelől az említett régiókbeli lélekszámformáló hatása miatt, másfelől kulturális tekintetben a különböző származási helyről érkező családok szokásrendszerének alakulását tekintve illetve egy-egy településtípus gazdasági életében mennyire beszélhetünk helyben maradásról (ennek részletézése a gazdaságtörténeti fejezetben történik). A belső vándorlás nyomon követése a 18. század folyamán nem egyszerű, hiszen II. József névadó rendeletéig (1787) nincsenek rögzített családnevek. Így a kezdeti időben az összeírást végzők által megadott adatok mellett kvalitatív források bevonásával értesülhetünk a vándorlásokról. 1787 utáni összeírások állandó nevei már teret engedtek a migráció vizsgálatához, amit az adatok kiterjedtsége miatt a következő területekre korlátoztunk: egy bizonyos település típusba (szabad királyi városokba), avagy bizonyos megyékbe történő vándorlás, illetve két család (Weissburg és Munk) tagjainak több generáción keresztüli vándorlása révén. Valamennyi esetben megállapítottuk, hogy a belső migráció szerepe nem lanyhult a korszak folyamán a zsidóság körében. Időszakunkban a jogi korlátozások lebomlása, így a déli területekre való beköltözés illetve később a törvényes úton a szabad királyi városokban való megtelepedés lehetősége új lendületet ad hozzá, amit természetesen a gazdasági lehetőségek tovább erősítettek.

A negyedik fejezet a letelepülés kérdéskörét állította a középpontba. A középkorban a zsidóság uralkodói engedéllyel a szabad királyi városokban telepedhetett meg. A zsidóság városi népességgel való azonosításának sztereotip fogalma ugyan a középkor folyamán is továbbélt, azonban mindez korántsem helytálló a megtelepült lakosság adatainak a fényében. Noha egykori lakóhelyeiken – erős uralkodói befolyásnak köszönhetően igaz ez a jelző – Magyarországon éppen ellenkezőleg az uralkodó városokat támogató politikája a közép végi „de non tolerandis Judaeorum” jogának felélesztését eredményezte, azaz a zsidóságot a városfalakon kívül rekesztette (a beszivárgás ennek ellenére folyamatos a korszakban). Magyarországon a függőségi rendszer átalakulása a letelepedési helyszín színhelyében is változást eredményezett. A zsidóság döntő hányada falvakban illetve mezővárosokban talált lakóhelyre. Országos viszonylatban ez a helytálló kép, noha az egyes régiók között éppen a letelepülés/letelepítés jellegéből adódóan látható az eltérés. Azokon a területeken, ahol a földesúri telepítéspolitikája döntő, a lakosok a mezővárosokban koncentráálódtak főként kezdetben (kis-burgenlandi régióban). Természetesen ez ellentétet mutat az általános lakosság körében zajló letelepülési formákkal – gyenge urbanizáció, emellett a falusi lakosság aránya a meghatározó. Az egyes településtípusok lélekszámszerinti nagysága alapján meghatározott kategóriák esetében nem vonhattunk le egyértelmű következtetéseket: azaz hogy a kisebb

lélekszámú felől a nagyobb lélekszámú felé mozdultak volna el. Mindez egyfelől összefügg a földbirtokos milyen településen engedélyezi a letelepedést, miért éppen egy adott településen találtak lakóhelyre. Ugyanakkor felvetődik a kérdés, hogy egy-egy településre azért költöznek-e be, mert fejlődésnek indult, avagy éppen fordítva egy település azért indult fejlődésnek, mert a zsidóság ott élt és gazdasági tevékenysége is segített a település virágzásához?

E fejezetünk utolsó alfejezete a letelepült zsidóság koncentrációjának kérdéskörét vizsgálja. A letelepülés helyszínét a jogi korlátozások, irányított telepítéspolitika és a spontán letelepedés egyaránt formálta. A földesúri telepítési politika nem következetes, még különböző birtoktesteiken sem látjuk, hogy mindenhol csak nagyobb közösségek létét avagy elszórt letelepedést engedélyeznék. Országosan 1735 kezdetén általánosan látható egyfajta irányvonal a nyugatabbi régiókban nagyobb közösségek léte felé, míg a keletiben a szórtabb egy-két családos településekre. Átlagosan azonban ekkoriban mindössze a zsidóság 13%-a élt nagyobb lélekszámú közösségekben. 1835-re változás tanúi lehetünk: a zsidó lakosságnak mindössze 38%-a él 100 főt el nem érő lélekszámú településen (zsidó lélekszám szerint). Mindez központosultabb letelepülésre utal, amit az egyes régiókban kialakuló központok is alátámaszt: Oberland: Pozsony; Kis-Burgenland: Németkeresztúr, Nagymarton; Dunántúli: Bonyhád, Nagykanizsa; Központi: Budapest részei; Keleti: Nagykároly, Déli: Makó, Temesvár.

A demográfiatörténet zárófejezete a földesúri oltalom szerepkörére fókuszál. Általánosan elfogadott tény, hogy a zsidóság újkori megtelepedését és országos jelenlétét a földesúri oltalomnak köszönhette. A dolgozat e tézist próbálja árnyaltabbá tenni és tágabb kontextusban megvizsgálni. A középkorban a zsidóság védelmét és helyzetét az uralkodó látta el és határozta meg. Magyarországon a középkori szokásjog újkori továbbélése ellenére az uralkodó annak ellenére, hogy fenntartotta magának a jogot annak eldöntésére – elméletileg -, hogy a zsidóság az országban maradhat-e avagy sem, a gyakorlatban lemondott a védelmezéséről. A függőségi rendszerbe ezért új faktorok kapcsolódtak be. A földesurak védelmező szerepe helytálló, azonban értelmezése szükségszerű. Önmagában abból a tényből kellett kiindulnunk, hogy az országba érkező zsidóság már valakiknek a fennhatósága alá tartozott – léteztek külföldi földesuraik. Ők nem akartak lemondani egykori alattvalóik adóiról, így ez éles viszályhoz vezetett az egykori és az új földesurak között. A század közepe körül azonban nagyjából már sikerült megszakítani a kapcsolatot egykori uraikkal (az ekkor az országba érkezők pedig már ezt tekintik törvényszerűnek). A magyarországi földesúr fogalma több természetes és jogi személy gyűjtőfogalma, ezért vált fontossá annak tisztázása

kik és hol támogatták a zsidóság megtelepedését. A dolgozatban a földesúri típusok szerepét, letelepítési stratégiáját avagy annak hiányát vizsgáltuk. Mindez a nemesi támogatók esetében a főnemesi pártfogás kezdeti kulcsfontossága után, nagymértékű térvesztése mellett a köznemesek szerepének erősödését mutatja (ami egyértelmű jele az egyre több településen való megtelepedésnek). Ugyanakkor magának a földesúri kategóriának a sokszínűsége is elének tárult: így a kamara, az egyház, mint földesurak befogadják a zsidóságot – még ha területeik nem is a legvonzóbbak számukra. A letelepítési stratégia esetében nem találunk példát egyetlen birtokos esetében sem csak kizárólagosan irányított telepítés révén beköltözött lakókról, sőt a korszak folyamán a főnemesi irányított telepítéspolitikáé jelképei, a privilégiumlevelek kiadási kerete formálissá vált, illetve gyakran nem megalapozta egy közösség létrejöttét, hanem a fennálló helyzetet törvényileg ismerte el, korábbi normarendszer alapján. A spontán megtelepedés a kezdetektől létezett Magyarországon és a korszakunkban ennek előretörése figyelhető meg. Végezetül a földesúri birtoktesteken a telepítési módszerek vizsgálatát több nagybirtokos család (Eszterházy, Schönborn, Károlyi) esetei révén elvégezve e tézis alátámasztás nyert.

A dolgozat második nagy egysége az újkori magyarországi zsidóság gazdaságtörténeti szerepkörének vizsgálatára koncentrál. A zsidóság az újkor kezdetén egy gazdaságilag elmaradott országba érkezett, amelyben a középkori jogrendszer virágzott. Mindez már kezdetektől behatárolta a zsidóság gazdasági működési területét. A kortársak szemében, illetve később az utókor megítélésében is a zsidóságot gazdaságilag sikeres csoportnak minősítették, és fő működési területéül a kereskedelmi szektort határozták meg. Mindez azonban túlzott leegyszerűsítése a zsidóság magyarországi gazdasági szerepvállalásának, nem helyez hangsúlyt az iparosodás előtti korszak folyamán bekövetkező változások avagy azok előjeleinek bemutatására. Mindemellett e toposz eltekint azon kérdés felvetésétől is egyben, miért éppen a zsidóság az, amely sikeres csoporttá válhatott szemben más gazdaságban érdekelt kisebbségi csoporttal?

A gazdaságtörténeti rész két nagyobb részre tagozódik, amelyek közül az elsőben a zsidóság foglalkozásstruktúráját ábrázoljuk a korszakon keresztül, árnyalva a köztudatban kialakított képet. Kiindulópontként szolgál számunkra a korszak kezdetén a zsidósággal egyidőben a gazdasági életben működő kisebbségek tevékenységének és történetének bemutatása révén azoknak a különbségeknek a vázolása, amelyek a zsidóságot kiemelték közülük gazdasági téren. Így a görög és örmény csoportok, akik maguk is sikeresek, tőkével rendelkeztek, gazdasági kapcsolatrendszerrel, sőt kezdetben maguknak az uralkodóknak a támogatását is élvezik. Ugyanakkor a helyismeretük (adódóan településszerkezetükből), sőt bizonyos szinten

mobilitásuk nem vehette fel a versenyt a zsidósággal, illetve az uralkodói kegy elvesztése után a tervezett adó elől a görög kisebbség az elvándorlást választotta, szemben a zsidósággal, amelynek az oka egyben az is, hogy a zsidóság otthonának tekintette az országot minden korlátozással együtt, szemben a görögökkel, akik más állam alattvalóinak vallották magukat. Végül nem utolsó és elhanyagolható tényező, hogy a korszakon keresztül a zsidóság lélekszámát a migráció erősen növelte, amely nem jellemezte a további kisebbségeket.

Az egység negyedik fejezetében a korszak folyamán készült statisztikai felmérések alapján közölt foglalkozási struktúra képét ábrázoltuk. Az adóztatás miatt Magyarországon a zsidóságra vonatkozóan igen gyakran, csaknem minden évtizedben készültek felmérések, azonban formai kereteik nem öltöttek homogén formát a 18. század folyamán. Noha mindez a 19. század első évtizedeiben némileg változott, azonban az 1848-ban végrehajtott felmérés ismét eltérő típusú rendszer alapján készült. Mindez már figyelmeztet bennünket az egyes kategóriák problematikusságára. Igaz ugyan, hogy az általunk felhasznált statisztikai adatok valóban a kereskedelmi ágazatban való működés döntő súlyáról adnak tanúbizonyságot, azonban már ez önmagában kérdéseket vetett fel. Eszerint a kereskedelmi kategória maga sem homogén csoport, hiszen a felmérések alapján három kategóriát már a kortársak elkülönítésre méltónak találtak feljegyezni: mercator, quaestor, házaló. Mivel többnyire a 18. században jövedelmi meghatározásokról nem esett szó, ezért ezen az alapon nem rögzíthettük pontosan a kategóriák definícióit, míg kereskedelmi termékeik alapján sem vált ez lehetségessé. A 19. század elején a jövedelmi kategóriák bevezetésével a helyzet nem vált áttekinthetőbbé, mivel most egyfelől a különböző kategóriák között átfedéseket láthatunk, és most már a termékek felsorolása sem szerepel. (Ez csupán újra az 1848. évi összeírásban jelenik meg.) A kereskedelmi szerepkör statisztikai hangsúlyozódása mellett azonban még az igen szigorú keretek is rávilágítanak arra, hogy a gazdasági életben milyen területeken érvényesült a zsidóság: árendátor, iparos, szolga. Az árendátori szerepkör fontossága a zsidó társadalmon belül azért is figyelmet érdemel, mert az ország keleti régiójában ez a foglalkozási ág az, amely a kereskedelmi szektor ellenében virágzik. Az iparos réteg aránya a jogi korlátozások ellenére folyamatosan növekszik Magyarországon, tevékenységi körük egyre sokszínűbbé válik (amit kvalitatív források, illetve a 18. század eleji, valamint az 1848. évi összeírások bizonyítanak). Az ipari tevékenység esetében a földesúri támogatás mellett a céhek elleni harc az, amely meghatározó a korszak folyamán. Ehhez mind a földesúr, mind a hivatali szervek részéről (19. században) segítséget kaptak. Az összeírások sematikus kategóriái nem utalnak azokra a változásokra, amelyek a 19. század elejétől kibontakozóban voltak. A táblázatok adatai szerint a kereskedelmi szférában az 1830-as évekig mindössze a házalók számának

országos arányának hirtelen emelkedése szembetűnő, amely jelzi, hogy ekkoriban az országban kialakul egy országot átfogó, fogyasztókig lenyúló piachálózat. Éppen ezért vált fontossá bevonni az erősen hiányos 1848. évi összeírást, amelynek adatai országos arányban nem tekinthetők pontosnak, azonban a bevallók maguk határozzák meg a foglalkozási ágazataikat. Mindez a foglalkozási struktúra látszólagos kiszélesedését és sokszínűségét vetítette elénk. Ez önmagában arról árulkodik, hogy ez nem csupán néhány évnek az eredménye, hanem egy a korszakunkon keresztül fejlődése, és csupán a korábbi időszak összeírói próbálták leegyszerűsíteni a foglalkozási kategóriákat. Mindez szélesíti és bonyolítja is egyben a kialakítandó képet: hiszen egyfelől gyakran több foglalkozást is gyakorolhattak, nem csupán egyet. Másfelől a kereskedelmi kategórián belül egy házaló ugyanúgy bírhatott boltot, mint egy nagykereskedő, ami korábban elválasztó kritériumnak számított. Továbbá olyan foglalkozási ágazat is feltűnik, amelytől eddig a jogi tiltások miatt az összeírók eltekintettek: így a mezőgazdasági szférában működők. Sőt új területek kialakulásának a csírái is felfedezhetők, így a szabadfoglalkozású szektor vékony rétegéé.

A foglalkozási struktúra ötödik fejezetében a statisztikai felmérések általi eredmények illetve a magyarországi zsidóság egykori lakóhelyein való foglalkozási megoszlások összevetésére került sor. Az elemzés látszólag egységes képet ad: valamennyi területen (Morávia, Bohémia, Galícia) a kereskedelmi szféra hangsúlyos szerepe dominál. Magyarországon látszólag a bevándorlók folytatják egykori lakóhelyeiken való foglalkozásaikat, hiszen a nyugati régióban az egyes foglalkozási ágazatokban való megoszlás hasonlatos a nyugati származási területekéhez, ugyanakkor a keleti régióban ettől eltérő folyamat tanúi lehetünk, az árendabérlet a meghatározó. A magyarázatot a magyarországi letelepedési rendszer jellegében és a függőségi rendszerben kereshetjük, hiszen a szórt letelepedés és a földesúri függés egyaránt hozzájárul ehhez. E fejezet további részeként a magyarországi zsidóság foglalkozási ágazatainak jogi kereteit, történetét követjük nyomon az iparosodás előtti korszakban, illetve a magyar társadalom erre adott válaszát. A fejezet a statisztikai adatok által nyújtott kép árnyalására törekedve a gazdasági életben lezajló változások csíráinak bemutatására helyezi a hangsúlyt (így például az iparban a kézműipar megerősödése, gyáripar kezdetei).

A foglalkozási struktúra alakításában meghatározó szerep jutott a letelepedési helyszínnek. A zsidóság letelepedése kezdetben részben irányított formában zajlott, azonban a spontaneitás végig jelen volt és egyre erőteljesebbé vált. Mindez felvetette annak a kérdésnek a vizsgálatát milyen korreláció figyelhető meg az ország piacközpontjai és a zsidóság foglalkozási megoszlásának egymásra gyakorolt hatása között? E fejezet arra kereste egyúttal a választ,

hogyan a zsidóság a piacközpontokban telepedett-e meg, nagyobb közösségeik mennyiben kapcsolhatóak-e helyekhez. A korszak folyamán nem láthatunk egyenes vonalú elmozdulást a piacközpontok felé, noha az itt élők országos aránya emelkedik valamelyest 1735-1835 között. Mindennek a magyarázata, hogy a zsidóság koncentráltabb letelepedése ellenére is, a szórt megtelepedés aránya még magas a körükben. A kereskedelemben az a fent említett tény, hogy éppen a 19. század elején épül ki teljes terjedelmében a fogyasztókig lenyúló piachálózat, (ami a házalók arányát és számát növelte) eleve nem tette lehetővé egy-egy központban való megtelepedést. Másfelől feltehető az a kérdés, hogy mitől is válik egy település piacközponttá? Hiszen a korszakban folyamatosan változott a települések listája, így felmerülhet annak az eshetősége, hogy gyakran a zsidóság jelenléte és gazdasági működése is elősegítette más tényezők mellett egy-egy település gazdasági felfutását.

A foglalkozásstruktúra rész két utolsó fejezete esetek tanulmányozása révén árnyalja a fentebbi általános és régiókra vonatkoztatott képet: Így először különböző régiókbeli hitközségek (Rohonc, Ungvár) tagjainak körében kialakuló foglalkozásszerkezeti jellemzőket vizsgáltuk mintegy 150 éven keresztül. A hitközségekbeli foglalkozási ágazatok bemutatása önmagában rávilágít arra a tényre, hogy a gazdasági életben országosan ábrázolt kép helyi szinten hasonló folyamatokat vetíthet elénk, de nagyfokú eltérésekről is számot adhat. Így Ungvár esetében a hitközségi tagok megélhetési módja a kereskedelem és az ipar területéről származott (1835), holott a régióban (keleti) általánosan az árendátori kategória a meghatározó. A hitközségek körében minden esetben más gazdasági, jogi keretek adtak, így ez a foglalkozásszerkezet alakulását is befolyásolta.

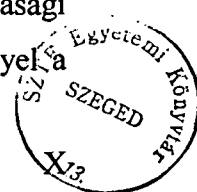
E fejezet zárópontjaként a Munk család esettanulmánya révén több generáción keresztül egy vándorló család körében lezajló változások bemutatására tettünk kísérletet. A család tagjainak foglalkozási sokszínűsége éppen egy olyan korszakban nyilvánvaló, amikor is a statikus táblázatok adatai mindössze három fő foglalkozási területet rögzítenek (kereskedelem, ipar, árenda). A család tagjainak foglalkozási megoszlása rávilágít arra a tényre, hogy még egy család gyermekei sem indulnak azonos esélyekkel a gazdasági életben, hiszen meghatározó a tanulási készség, a megfelelő házasság, egészségi állapot, döntési készség. A Munk család története megvilágítja csakúgy a gazdasági foglalkozási szerkezet generációkon keresztüli változásait, mint az általános gazdasági életben bekövetkező változásokat: így a hagyományos családi ideál megteremtése (férj tanul, feleség dolgozik); kereskedelmi téren bekövetkező felemelkedés: nagyapa házaló, fiú kereskedő, unoka nagykereskedő, aki esetleg később az ipari szektor irányába fordul; de ugyanígy a bukást: családfő elhunyt megrendíti a család gazdasági helyzetét; új foglalkozási ágazatok felé fordulást: tanulmányok, ipari szektor,

szabadfoglalkozás. Másfelől az adatokból világosan kiderül, hogy gyakran több foglalkozást is bírnak (amit az általános összeírások általában nem jeleztek).

A gazdaságtörténeti egység második nagyobb része a magyarországi társadalmi csoportok és a zsidóság gazdasági kapcsolatának árnyaltabbá tételére tett kísérletet (mindez természetesen jogi kérdéseket is felvetett).

Az első fejezetben az udvar és a zsidóság kapcsolatrendszerének ábrázolása került a vizsgálat középpontjába. Az uralkodó az újkor folyamán lemondva védelmezői jogköréről, fenntartotta magának azt a jogot, hogy dönthessen a zsidóság jelenlétéről az országban. Ugyanakkor e döntési jog már kezdetektől erőteljes formában kapcsolódott a gazdasági érdekekhez, hiszen 1698-ban bevezetésre került I. Lipót által a zsidóságot sújtó türelmi adó. Az adó jelentése folyamatos változáson megy keresztül a korszak folyamán: így 1698-1749-ig csupán az ország bizonyos részeinek zsidóságát (főként a keleti régió kamarai birtokain élőket) terhelte. 1749 után az állandó és egész országra kiterjedő türelmi adó bevezetésével Mária Terézia nem csupán gazdasági terhet rótt a zsidóságra, hanem egyben jogi helyzetükre vonatkozóan nyílt formájú kifejezést tett, amely szerint a zsidóság országon belüli státusza idegen, megtűrt népesség. II. József az adó átnevezésével tompítani akarta az elnevezés bántó élet, ezért a kamarai taksa nevet adta neki, azonban az adót nem szüntette meg annak ellenére, hogy célja a zsidó lakosok hasznos állampolgárokká való átfarmálása és a társadalom további tagjai felé való közelítése volt. A reformkorszak idején a nemesség és a zsidóság már együttesen emelte fel a hangját az adó léte ellen: indokuk az emancipációs szellemben gyökerezett (illetve a nemesség eleve törvénytelennek tekintette az országgyűlés megkerülésével kivetett járadékot). Az adó eltörlése 1846-ban következett be, és a gazdasági terhek eltörlése mellett, a zsidóság jogi helyzetében bekövetkező jogi változások első mérföldkövének is tekinthető. E fejezet az udvarral folytatott harc történetéről, az adóztatási rendszer kiépüléséről és a közösségeken belüli helyzetről ad számot illetve a kehilák egymáshoz való viszonyáról, mindez gazdaságtörténeti, mind pedig a jogi viszonyrendszerről árnyaltabb képet biztosít.

A második fejezet a városok és a zsidóság kapcsolatrendszerét vizsgálja. A városok és a zsidóság közötti konfliktus a középkor óta fennállt Magyarországon. A városi polgárság harca folyamatos marad a zsidóság ellen az újkor folyamán úgy, hogy állandó zsidó lakosaik nem voltak a városfalakon belül. A gazdasági élet területén a középkori jogok alkalmazása, céhes kereteik megszilárdítása révén vélték megoldhatónak a zsidóság gazdasági szerepkörének ellehetetlenítését. Erejüket a földesúri, megyei befolyás mellett a mindenkori gazdasági érdekek is aláásták. A 18. század végétől a városi letelepülés is kezdetét veszi, amellyel

területi lezárttság erejét veszti (noha mindez 1840-ig nem legális keretek között folyik). A polgárság érdekeinek a céhes kereteik maradtak az utolsó védőbástyaik, amit a 19. század eleji országos törvények alapján véve szintén aláásnak (eszerint a zsidóság is beléphet a céhekbe). A magyar társadalom körében a reformkorszaktól felerősödik az ellenérzet a céhes intézmény ellen, amely egyfelől a gazdasági fejlődést gátolja, másfelől az emberi jogok elismerésének időszakában vallási alapon próbál csoportokat kirekeszteni keretei közül. A városok harca csupán helyi és átmeneti sikereket eredményezett a polgárai számára, azonban hosszabb távon mindez nem lehetett tartós.

A következő csoportunk a földesurak és a zsidóság közötti kapcsolatrendszer. A támogatópolitika erős jelenléte már az újkor kezdetén rádöbbenette az uralkodót, hogy a zsidóság működési kereteit – letelepedését és gazdasági lehetőségeit a földesúri érdekek határozzák meg. Kezdeti jeleit ennek a főnemesek által kibocsátott privilégiumlevelek tartama révén láthatjuk, amelyeknek gazdaságtörténeti pontja fontos források a gazdasági élet színtereire és rendszerére vonatkozóan. A védlevelek azonban nem váltak tömeges és mindennapi gyakorlattá Magyarországon. A földesurak és a zsidóság közötti gazdasági viszonyrendszert ugyanakkor megvilágítják az ideiglenes időre kötött szerződések, amelyek tartama feltárja előttünk a mindennapi gazdasági élet gyakorlatának mozzanatait (pozitív és negatív oldalait egyaránt). A zsidóság és a földesurak közötti kapcsolatrendszer ábrázolása nem lehetett teljes az adózás bemutatása nélkül. Hiszen a földesurak – a középkori joggyakorlat újraértelmezése folytán önmagukat tekintették a zsidóság megadóztatására jogosultnak (erősen kapcsolva ezt a védelmezői szerepkörhöz). A források révén a bevándorlók esetében a külföldi földesurak követeléseiről is számot adhattunk. Az adóztatás bemutatása a 18. században lehetséges, mivel ezután az összeírások e kategória feltüntetésére nem fordítottak gondot, másfelől pedig maguk a földesurak is igyekeztek ezt titkolni, csak abban az esetben hangoztatva, ha az állami adó elleni fellépésről volt szó.

Következő fejezetünk a megyei szervek és a zsidóság viszonyrendszerét vizsgálta. Magyarországon a megyei szervek önálló, autonóm intézményként definiálták magukat, amelynek eredményeként feljogosultnak tekintették önmagukat döntést hozni a területeikre érkező zsidóság esetében. A megyei döntések hatáskörét mind gazdasági, mind településtörténeti téren erősen behatárolta az uralkodó, a területükön fekvő városok, a helyi földesurak rendelkezései, mégis fontosnak tűnt bemutatni e faktor hatásának alakító jellemzőit. A megye az adóztatás terén is kivette a részét, bár figyelemreméltó módon az uralkodói adóztatás ellen mindenkoron ellenkezését fejezte ki, míg a földesúri adóztatás elsőbbségét elismerte (még a megyeivel szemben is).

Végezetül a jobbágyság és a zsidóság kapcsolatrendszerének árnyalására került sor. A jobbági réteg számára a zsidóság gazdasági közvetítői szerepköre saját gazdasági életének kulcsa is volt egyben: terményeik felvásárlása, piacra való eljuttatása, kölcsönök, illetve termékek eljuttatása hozzájuk. A zsidóság esetében a jobbágyságtól teljesen eltérő életmódot tapasztalunk (mobilitás, nukleáris családmodell, más foglalkozási struktúra). Mindezek a jellemzők együttesen alakítják ki a gazdasági együttműködés kereteit. E két társadalmi csoport a mindennapi érintkezések révén igen jól ismerte egymást, amelyről a források is számot adnak. A zsidóság és a jobbágyság történetében azonos időben következik be jogi fordulópont lehetősége: a reformkorban a nemesség azonos jogokat kíván biztosítani a számukra. Mindez a jövőbeli fejlődés miatt azért válik fontossá, mert két különböző gazdasági és társadalmi alapon álló csoportot kívánnak azonos jogokkal felruházni, amelynek eredménye eltérő fejlődéshez vezet a vizsgált korszakunkon túl.

A dolgozat harmadig nagyobb egysége a zsidóság kulturális életének bizonyos aspektusait vetette vizsgálat alá, kapcsolódva a fentebbi két fő témakörhöz.

Az első fejezet az áttérések kérdéskörére koncentrál. Magyarországon a kitérték száma a zsidó összlakosságon belül igen alacsony mértékű. Az áttérések háttere azonban olyan kérdéseket vet fel, amelyek szorosan kapcsolódnak a zsidóság településtörténetéhez és gazdaságtörténetéhez. Az áttérők adatai két fő forrásból származtak: magyarországi és a Bécsben áttért magyar illetőségű vallást változtatók. Az áttérők háttere két társadalom képét vetíti elénk: egyfelől egy hagyományos társadalomét illetve egy átmeneti társadalomét, amelyben a hagyományos társadalom keretei tovább élnek, azonban már egy új modern társadalom csírái is megjelennek. A hagyományos társadalomban az áttérést a hátrányos helyzetű csoportok tagjai választották, míg az átmeneti társadalomban mellettük azok is megtették e lépést, akik gazdasági, társadalmi előbbre jutást reméltek ettől. Az áttérések indokainak sokszínűsége mellett is mindenkoron erősen dominál a gazdasági érvényesülés fontossága. Településtörténeti összefüggéseiben az adatok azt az érdekes képet rajzolják ki, hogy nyugaton (ahol nagyobb közösségek a meghatározóbbak) magasabb a falusi áttérők aránya, amelyet kiszakíttóságukkal és a keresztény környezet befolyásának tulajdoníthatunk. Ugyanakkor a keletebbi régióban a szórtabb megtelepedés helyszínein, a mezővárosi közösségek tagjainak esetében magasabb a kitérők száma. Azaz ellentétes irányú folyamat zajlik le. A kitérések jogi, gazdasági kérdéseket is felvetettek: hiszen a kitérő elhagyta az őt képviselő közösséget, gyakran családját – gyakran azonban a rokoni kapcsolat mellett a gazdasági viszonyrendszer továbbél -, általában elvesztette egykori kapcsolatrendszerét.

Mindez az állam számára is fontos, hiszen így kikerül az adóztatás terhe alól, másfelől egy új jogi helyzetbe kerülő ember lép át a társadalom más csoportjába – éppen ezért illetve a társadalmi feszültségek elkerülése végett is az állam nem válik érdekeltté a zsidóság tömeges áttérésében.

A második rész a névgyakorlat kérdéskörét állította a középpontba. A zsidóság megtelepedése után magával hozta egykori lakóhelyein használatos neveit, de a magyar környezetben gyakorivá vált az egy illetve két személynév használata (noha a nyelvi eredet kapcsolódott óhazáikhoz). A bürokratizálódó államhatalom az, amely megpróbálta meghatározni alattvalói helyét, és ezért 1787-ben sor került a névadó rendelet bevezetésére, amely a zsidóság számára állandó német családnév viselését írta elő. A családnév vizsgálatát illetően két fő kérdés merült fel: milyen a nyelvi eredete a neveknek, illetve milyen típusúak? 1787 után a nyelvi eredet kérdését mindenkori az állami szervek befolyása határozta meg: kezdetben az uralkodói rendelet értelmében német családnév a kötelezőek, mégis a keleti régióban ennek ellenére a szlávos nevek meghatározóak (a bevándorlás kezdeti időszakában vagyunk). A 19. század reformkorszaka során új irányvonalak erősödtek fel a magyar nevek megjelenése, amely a megtelepedés mellett az ideológiai hatásra is utal, azaz a magyar állam iránti lojalitás kifejezésére. (A zsidóság esetében azonban önkéntes folyamatról kell beszélnünk. A második akkulturációs folyamat időszaka ez.) A nevek típusainak esetében a személynévnek családnévként való alkalmazása 1787 után hanyatlik, és ehelyett hely és foglalkozásnevek használatának a gyakorlata veszi kezdetét. Hangsúlyos, hogy a foglalkozásnevek milyen csoportokat foglalnak magukba (főként a fő foglalkozási ágazatokat: ipar, kereskedelem)- azonban már többnyire nem a gyakorlati foglalkozást fejezik ki ezzel. A családnév szerepe a gazdasági életben is felerősödik a 19. században, mivel gyakran az e területen való érvényesüléshez szükség van egy jó csengésű névre – mindegy a Munk család tagjainak körében is számos példát találtunk.

A személynév vizsgálat felvetette a kérdést mennyiben változik meg a nevek nyelvi állománya a magyarországi környezetben? Illetve mennyiben történik egyeztetés a családnév nyelvi típusához? A korszak folyamán a nevek használata számot ad egy a hagyományos társadalomban elfogadott névgyakorlat mellett a származási helyek befolyásnak a megjelenéséről. Másfelől a magyarországi környezetben a korszakunkban a magyar nevek is feltűnnek, a korszak végére erősödik is arányuk. A férfiak esetében a haza iránti elkötelezettség mellett a gazdasági indokok sem elhanyagolhatóak. A nők körében is létezik a magyar nevek használata, azonban esetükben a környezetük hatása és a divat hatása az, ami befolyásoló tényező.